

Ku lulamisela ka Masungulo ka Vumbiwa

ra Riphabliki ra Afrika-Dzonga,
1996, Swi oloviseriwe Vadyondzi

MASUNGULO, KU LULAMISELA KA MAKUMELO NA
NAWUMBISI WA TIMFANELO

"Tsalwa ra masungulo ra Xinghezi hi rona tsalwa ra ximfumo ra Vumbiwa"

Ku lulamisela ka Masungulo ka Vumbiwa ra Riphabliki ra Afrika-Dzonga, 1996, Swi oloviseriwe Vadyondzi

Masungulo, Ku lulamisela ka makumelo na nawum-bisi wa timfanelo

MANGHENLO XANA VUMBIWA I YINI?

Vumbiwa i nhlnganelo wa misinya ya nkoka leyi tiko ri faneleke ku fumiwa hayona. Ri veka ndlela leyi swiphemu hinkwaswo swa mfumo swi lulamisiwaka hayona na ku va na milawu ya leswaku i matimba wahi ya kumekaka, i mani a nga na matimba na ku va na wona ehenhla ka mani eka mafumele ya tiko. Ri nga ha voniwa tanihi muxaka wa kontiraka exikarhi ka lava nga eku fumeni na lava nga ehansi ka matimba lawa. Ri hlamusela timfanelo na mitirho ya vaakatiko, na tindlela leti endlaka leswaku lava nga eku fumeni va kumeka va endla leswi faneleke.

Vumbiwa ra riphabliki ra Afrika-Dzonga I namunkulu wa tiko ra hina. Ri nyika masungulo ya nawu ya ku va kona ka Riphabliki, ri veka timfanelo na mitirho ya vaakatiko va rona, na ku hlamusela swiakiwa swa Mfumo. Ri vuriwile “setifikheti yo velekiwa” ya Afrika-Dzonga leri ntshunxekeke na ku va ra xidemekirasi.

Vumbiwa ra hina i ra nkoka – kumbe i nawunkulu – wa tiko. Ku hava nawu wun’wana wu nga kanetanaka na rona; kumbe mfumo wu nga endla swo karhi leswi onhaka vumbiwa. Eka xidemokirasi xa vumbiwa tanihi hi xa hina, Vumbiwa ri le henhla ka Palamende naswona i xiletelo lexi milawu hinkwayo yi pimiwaka ha xona. Ri tirha eka swirho hinkwaswo swa tiko. Khoto ya Vumbiwa i khoto ya le maningingini ya Afrika-Dzonga eka timhaka ta vumbiwa naswona i nhlango lowu nga na rito ro hetelela eka matwiselo ya Vumbiwa.

Vumbiwa ra Afrika-Dzonga, xikombiso, ri hlamusela ndlela leyi Mfumo wu vumbiwaka hayona, ndlela leyi wu hlawuriwaka hayona na ndlela leyi wu tirhaka hayona. Ri veka erivaleni matimba ya Mfumo – ku katsa na ku pimiwa ka matimba wolawo – na ku tumbuluxa timfanelo ta vanhu. Ri tlhela ri veka ndlela leyi Mfumo wu nga ta va na vutihlamueleri eka vanhu lava wu hlawulaka.

Vumbiwa ri va masungulo ya vutomi bya vanhu eAfrika-Dzonga. Kambe ri endla swo tlula ntsena ku hlamusela swi tiyisi swa matirhelo ya Mfumo. Vumbiwa ra hina ri languta eka tshembo na ku navela ka rixaka.

**NKOKA WA MASUNGULO, KAVANYISA KA 1
(KULULAMISELA KA MAKUMELO) NA KAVANYISA KA 2
(NAWUMBISI WA TIMFANELO) YA VUMBIWA**

Mavumbiwa yo hlaya ya va kona hikwalaho ka swiyimo swo hlawuleka. Afrika-Dzonga ri ve na ku cinca lokukulu ku suka eka mfumo wa ntshikelelo wa xihlawuhlawu (sisiteme leyi kumiweke hi matimbalamakulu ya palamende) ku ya eka xidemokirasi xa vumbiwa lexi tiboheke ku tumbuluxa rixaka leri simekiweke eka mikoka ya xidemokirasi, vululami bya vanhu na timfanelo ta vanhu ta masungulo.

Vumbiwa ra hina ri kombisa matimu ya hina yo hlawuleka na ku navela ka hina ka ntshunxeke na xidemokirasi. Hikwalaho ka swa nkarhi lowu nga hundza swa Afrika-Dzonga, a swi hlamarisi leswaku Vumbiwa ra hina ri tshamela ku tshikelela xilaveko xo tumbuluxa rixaka leri nga “erivaleni na ku va ra xidemokirasi”, na ku tshikelela ndzhuti, vululami na ndzingano.

Masungulo i nkomiso wa xitatimende xa manghenelo lexi vekaka erivaleni xikongomelo xo letela na misinya ya Vumbiwa. Kavanyisa ka 1 ku hlayisa misinyankulu ya vumbiwa naswona, leswi yi nga ya nkoka swa nonoha ku yi cinca.

Xiyenge xa 1 xi nga ha cinciwa ntsena hi Nawumbisi lowu pasisisweke hi Nhlengeletano ya Tiko, na vhoti yo seketela yo ka yi nga ri ehansi ka 75 wa tiphesente ta swirho swa yona na Huvo ya Rixaka ya swifundzankulu, na nseketelo wa vhoti yo ka yi nga ri ehansi ka tsevu wa swifundzankulu.

Vumbiwa na vuvumbiwa swi fambisana swin'we na timfanelo ta ximunhu. Timfanelo ti tala ku hlayisiwa eka xiphemu xo hlawuleka xa vumbiwa, lexi vuriwaka Nawumbisi wa Timfanelo. Kavanyisa ka 2, Vumbiwa ra 1996 ku na Nawumbisi wa Timfanelo wa Afrika-Dzonga. I xiphemu lexi xa Vumbiwa lexi kumeke ntsakelo lowukulu – naswona xi ve na ntikelo lowukulu eka maAfrika-Dzonga – eka malembe ma nga ri mangani lama hundzeke. Ku lulamisela loku ku tirhana na timfanelo ta ndzingano, ndzhuti wa vumunhu, vutomi na xihundla, ku katsa na swin'wana, xikan'we na ntshunxeko wa vukhongereri na ku vulavula. Swi tlhela swi khumba na vuxaka bya le mitirhweni, vana, dyondzo na mafambiselo ya nawu.

Nawumbisi wa timfanelo i phuphu ya Afrika-Dzonga ra xidemokirasi. Wu tiyisisa mikoka ya xidemokirasi ya ndzhuti wa vumunhu, ndzingano na ntshunxeko. Nawumbisi wa timfanelo eka kavanyisa ka 2 eka Vumbiwa wu na sete ya nkoka ya timfanelo ta ximunhu leti kongomisaka eka ku hlamusela timfanelo ta vanhu, ku lulamisela leswaku timfanelo ti tirha eka mani na ndlela leyi ti tirhaka hayona, na ku lawula leswaku hi rini na leswaku i ndlela yihi leyi timfanelo ti nga ha hungutiwaka hayona.

Kavanyisa ka 2 ku nga ha cinciwa ntsena hi Nawumbisi lowu pasisiweke hi Nhlengeletano ya Tiko, na vhoti ya nseketelo wo ka wu nga ri ehansi ka mbirhixanharhu wa swirho swa yona na Huvo ya Rixaka ya swifundzankulu, na vhoti ya nseketelo wo ka wu nga ri ehansi ka tsevu wa swifundzankulu.

VUNDZENI

MANGHENELO	1
KAVANYISA KA 1 <i>Ku lulamisela ka Makumelo</i>	2
KAVANYISA KA 2 <i>Nawumbisi wa Timfanelo</i>	5
MAVANDLA LAWANA YA NGA TIHLANGANISIWAKA NA WONA MAYELANA NA TIMFANELO TA WENA TA XIMUNHU	28

"Tsalwa ra masungulo ra Xinghezi hi rona tsalwa ra ximfumo ra Vumbiwa"

MANGHENELO

*Hina, vanhu va Afrika-Dzonga,
Hi lemuka ku pfumaleka ka vululami ka nkarhi lowu nga hundza;
Hi xixima lava xanisekeke hikwalaho ko hisekela vululami na ntshunxeko
etikweni ra hina;
Hi hlonipha lava tirheke ku aka no hluvukisa tiko ra hina; no Tshembha
leswaku Afrika-Dzonga i ya vanhu hinkwavo lava tshamaka eka rona,
hi hlanganile hi ku hambana-hambana ka hina.
Kutani, hi ku tirhisa vayimeri va hina lava hi tihlawuleleke vona hi
tshunxekile, hi amukela Vumbiwa leri tanihi nawu lowukulu wa
Riphabliki ku endlela -*

*Ku tshungula ku hambana ka khale no vumba Rixaka leri nga
simekiwa ehenhla ka mikhuva ya xidemokrasi, vululami bya
rixaka na timfanelo ta masungulo ta ximunhu;*

*Ku simeka masungulo ya xidemokrasi na Rixaka leri nga
erivaleni laha mfumo wu simekiweke eka ku tsakela ka vanhu
naswona muaka-tiko un'wana na un'wana a sirheleriwile hi ku
ringana hi nawu;*

*Ku antswisa nkoka wa vutomi bya vaaka-tiko hinkwavo no
ntshunxa vuswikoti bya munhu un'wana na un'wana; no*

*Aka Afrika-Dzonga leri hlanganeke ra xidemokiratiki leri ri
kotaka ku teka vutshamo bya rona bya mfanelo tani hi tiko leri
ntshunxekeke no tifuma endyangwini wa tinxaka.*

*Onge Xikwembu xi nga sirhelela Vanhu va ka hina.
Nkosi Sikelel' iAfrika. Morena boloka setjhaba sa heso.
God seën Suid-Afrika. God bless South Africa.
Mudzimu fhatutshedza Afurika. Hosi katekisa Afrika.*

KAVANYISA KA 1

KU LULAMISELA KA MAKUMELO

Riphabliki ra Afrika-Dzonga

1. Riphabliki ra Afrika-Dzonga i tiko rin'we leri tiyimeleke ra xidemokrasi leri simekiweke eka mikoka leyi landzelaka -
 - (a) Ku xiximeka ka munhu, ku fikeleriwa ka ku ringanana no yisa emahlweni timfanelo ta vumunhu na ntshuxeko.
 - (b) ku pfumaleka ka xihlawuhlawu xa rixaka na rimbewu.
 - (c) Vukulu bya vumbiwa na vulawuri bya nawu.
 - (d) Mfanelo ya lavakulu yo vhota, nxaxamelo lowu fanaka wa vavhoti wa rixaka, minhlawulo ya nkarhi na nkarhi na endlelo ra mavandlanyingi ya mfumo wa xidemokrasi, ku tiyisisa vutihlamuleri ku hlamula no tirhela erivaleni.

Vukulu bya Vumbiwa

2. Vumbiwa i nawu lowukulu wa Riphabliki: nawu kumbematikhomelo lama nga fambelanaki na rona a ma le nawini, naswona swiboho leswi vekiweke hi vumbiwa swi fanele ku hetisisiwa.

Vuaka-tiko

3. (1) Ku na vuaka-tiko byo fana bya maAfrika-Dzonga.
 - (2) Vaaka-tiko hinkwavo va-
 - (a) faneriwa hi timfanelo, swifundzho no vuyeriwa ka vuaka-tiko; no
 - (b) lawuriwa hi ku ringana eka mitirho na vutihlamuleri bya vuaka-tiko.
 - (3) Milawu ya tiko yi fanele ku lulamisela ku kumiwa, ku lahlekeriwa no vuyisela vuaka-tiko.

Risimu ra Rixaka

4. Risimu ra Rixaka ra Riphabliki ri lawuriwa hi Presidente hi xitiviso.

Mujeko wa Rixaka

5. Mujeko wa Rixaka wa Riphabliki i wa ntima, nsuku, rihlaza, wo basa, wo tshwuka na wasi, taniha swi hlamuseriweke no pfapfarhutiwa eka Xedulu ya 1.

Tindzimi

6. (1) Tindzimi ta ximfumo ta Riphabliki i Xipedi, Xisuthu, Xitswana, Xiswazi, Xivhenda, Xitsonga, Xibunu, Xinghezi, Xindevele, Xixhoza na Xizulu.
- (2) Ku lemuka ku hunguteka ka ku tirhisa na xiyimo xa tindzimi ta xintu ta vanhu va hina, mfumo wu fanele ku teka magoza lama tirhisekaka no vonaka ku endlela ku tlakusa xiyimo no yisa emahlweni ku tirhisiwa tindzimi leti.
- (3) (a) Mfumo wa rixaka na mimfumo ya Swifundzankulu yi nga tirhisa ririmi rihi? Mfumo wa rixaka na mimfumo ya Swifundzankulu yi nga tirhisa ririmi rihi kumbe rihi ra ximfumo hi xikongomelo xa mfumo, ku ri karhi ku tekeriwa enhlokweni matirhiselo, ku koteka, madurhelo, swiyimo swa swifundzantsongo no ringanisa swilaveko na ku tsakela ka nhlayo ya vanhu hinkwavo kumbe xifundzankulu lexi khumbhekaka; kambe mfumo wa rixaka na mfumo wun'wana na wun'wana wa xifundzankulu wu fanele ku tirhisa kwalomu ka tindzimi timbirhi ta ximfumo.
- (b) Timasipala ti fanele ku tekela enhlokweni matirhiselo ya ririmi na ku tsakela ka vanhu lava tshamaka eka tindhawu ta tona.
- (4) Mfumo wa rixaka na mfumo wa Swifundzankulu, hi milawu na swipimelo swin'wana, yi fanele ku lawula no langutisisa matirhiselo ya tindzimi ta ximfumo, hi ku tirhisa milawu na matshalatshala man'wana. Handle ko hambuka eka ku lulamisela ka swa xiyengentsongo xa (2), tindzimi hinkwato ta ximfumo ti fanele ku tiphina hi ku ringana no hloniphiwa naswona ti fanele ku khomiwa hi ndlela yo ringana.

- (5) Huvo yo Angarhela ya Tindzimi ta Afrika-Dzonga leyi tumbuluxiweke hi milawu ya rixaka yi fanele ku-
- (a) tlakusa, no tumbuluxa swiyimo swa ku hluvukisiwa na ku tirhisiwa ka-
 - (i) tindzimi hinkwato ta ximfumo;
 - (ii) tindzimi ta Khoi, Nama na San; na
 - (iii) ririmi ra swikoweto; na
 - (b) ku tlakusa no tiyisisa ku hloniphiwa ka-
 - (i) tindzimi hinkwato leti tirhisiwaka hi vaakindhawu eAfrika-Dzonga, ku katsa Xijarimani, Xigiriki, Xigujarati, Xihindi, Xiputukezi, Xitamil, Xitelegu na Xiurdu; na
 - (ii) Xiarabu, Xiheberu XiSanskrit na tindzimi tin'wana leti tirhiseriwaka ku fikelela swikongomelo swa vukhongereri eAfrika-Dzonga.

KAVANYISA KA 2

NAWUMBISI WA TIMFANELO

Timfanelo

7. (1) Nawumbisi wa Timfanelo lowu i phupha ya xidemokrasi laha Afrika-Dzonga. Wu angarhela timfanelo ta vanhu hinkwavo etikweni ra hina no tiyisisa mikoka ya xidemokrasi xa ku xiximeka ka vanhu, ku ringana na ntshunxeko.
- (2) Mfumo wu fanele ku hlonipha, ku sirhelela, tlakusa no hetisisa timfanelo leti nga eka Nawumbisi wa Timfanelo.
- (3) Timfanelo leti nga eka Nawumbisi wa Timfanelo ti lawuriwa hi swipimelo leswi nga eka kumbe leswi boxiweke eka xiyenge xa 36, kumbe kun'wana eka Nawumbisi.

Matirhiselo

8. (1) Nawumbisi wa Timfanelo wa tirha eka nawu hinkwawo, no boha Huvo yo endla milawu, huvonkulu, vuavanyisi na swiyenge hinkwaswo swa mfumo.
- (2) Ku lulamisela ka Nawumbisi wa Timfanelo swi boha munhu ntsena kumbe munhu loyi a tekiwaka a ri enawini ku fikela laha swi lavekaka, loko swi endleka, ku ri karhi ku tekeriwa enhlokweni muxaka wa mfanelo na muxaka wa ntirho wihi kumbe wihi lowu vekiweke hi mfumo wolowo.
- (3) Loko ku tirhisiwa ku lulamisela ka Nawumbisi wa Timfanelo eka munhu wun'wana na wun'wana kumbe munhu loyi a nga enawini hi ku landza xiyengentsongo xa (2), khoto -
 - (a) ku endlela ku nyika matimba eka mfanelo leyi nga eka Nawumbisi lowu, yi fanele ku tirhisa, kumbe loko swi fanerile ku vumba, nawu wa ntolovelu ku fikelela laha milawu yi nga nyikiki matimba eka mfanelo yoleyo; naswona
 - (b) yi nga ha vumba milawu ya nawu wa ntolovelu ku pima mfanelo, ntsena loko ku ri leswaku mpimo wolowo wu landzelela xiyenge xa 36 (1).

- (4) Munhu loyi a nga enawini u na mpfumelelo wa timfanelo leti nga eka Nawumbisi wa Timfanelo ku fikela laha swi laviwaka hi muxaka wa na muxaka wa munhu loyi a nga enawini.

Ku ringana

9. (1) Un'wana na un'wana u na ku ringana emahlweni ka nawu naswona u na mfanelo yo sirheleriwa hi ku ringana no vuyeriwa hi nawu.
- (2) Ku ringana swi katsa ku tiphina lo ku heleleke ko ringana hi timfanelo hinkwato na ntshuxeko. Ku tlakusa ku fikelela ku ringana, milawu na mimpimo yin'wana leyi endleriweke ku sirhelela kumbe ku antswisa vanhu, kumbe mitlawa ya vanhu, lava tshikileriweke hi xihlawuhlawu xo ka xi nga lulamangi swi nga endliwa.
- (3) Mfumo wu nge endli xihlawuhlawu xo ka xi nga ri kahle xo kongoma kumbe xi nga kongomi ehenhla ka munhu wihi na wihi hi xivangelo xin'we kumbe swo tala, ku katsa rixaka, rimbewu, ku biha emirini, xiyimo xa vukati, rixaka kumbe ntlawa wa vutumbuluki, muhlovo, nhlavutelo wa swa rimbewu, vukhale, vutsoniwa, vukhongeri, ripfalo, ku tshembha, mfuwo, ririmi na mbeleko.
- (4) A ku na munhu la nga ta endla xihlawuhlawu hi ku kongoma kumbe a nga kongomi ehenhla ka munhu wihi kumbe wihi hi xivangelo xin'we kumbe swo tala hi ku landza xiyengentsongo xa (3). Milawu ya rixaka yi fanele ku tirhisiwa ku sivela xihlawuhlawu lexi nga amukelekiki.
- (5) Xihlawuhlawu hi xivangelo xin'we kumbe swo tala leswi longoloxiweke eka xiyengentsongo xa (3) a xi lulamanga handle ka loko swi kumekile leswaku xihlawuhlawu a xi lulamile.

Ndzhuti wa vumunhu

10. Munhu un'wana na un'wana u na ndzhuti na ku va na mfanelo yo va ndzhuti wa yena wu hloniphiwa no sirheleriwa.

Vutomi

11. Munhu un'wana na un'wana u na mfanelo ya vutomi.

Ntshunxeko na nsirhelelo wa munhu

12. (1) Munhu un'wana na un'wana u na mfanelo ya ntshunxeko na nsirhelelo wa munhu, leswi katsaka mfanelo yo -

- (a) yo ka u nga tsoniwi ntshunxeko ku ri na xivangelo xo twala kumbe ku nga ri na xivangelo xo twala;
- (b) yo ka a nga pfaleriwi ku ri hava ku tengisiwa;
- (c) ntshunxeka eka tinxaka hinkwato ta madzolonga hikwalaho ka swivangelo swa mfumo kumbe swivangelo swa lava tiyimeleke;
- (d) va u nga xanasiwi hi ndlela yihi na yihi; no
- (e) va a nga khomiwi kumbe ku xupuriwa hi ndlela ya tihanyi, yo pfumala vumunhu no chicha xiyimo.

(2) Munhu un'wana na un'wana u na mfanelo yo xiximiwa hi mafundzha emirini na le ka swa miehleketo, leswi katsaka mfanelo -

- (a) yo endla swiboho mayelana no tswala;
- (b) yo sirheleleka emirini no lawula miri wa yena, no
- (c) yo ka a nga nghenisiwi eka mindzavisiso ya vutshunguri kumbe ya swa sayense handle ka mpfumelelo wa yena.

Vuhlonga, xiyimo xa vuhlonga no sindzisa ku tirha

13. Ku hava munhu loyi a nga endlwaka hlonga, ku tirhisiwa tanihi hlonga kumbe ku sindzisiwa ku tirha.

Xihundla xa munhu

14. Munhu un'wana na un'wana u na mfanelo ya xihundla, leswi katsaka mfanelo yo ka -

- (a) a nga sechiwi kumbe ku sechiwa ndyangu wa yena;
- (b) nhundzu ya yena yi nga sechiwi;
- (c) nhundzu ya yena yi nga tekiwi; kumbe

- (d) xihundla xa mbulavurisano kumbe ku tihlanganisa xi nga kavanyetiwi.

Ntshuxeko wa vukhongeri, ku tshembha na mavonelo

15. (1) Munhu un'wana na un'wana u na mfanelo ya ntshunxeko wa ripfalo, vukhongeri, miehleketo, ku tshembha na mavonelo.
- (2) Maendlelo ya vukhongeri ya nga endliwa eka mfumo kumbe mavandla lama pfuniwaka hi mfumo, ntsena loko ku ri leswaku -
- (a) maendlelo yalawo ya landzelela milawu leyi vekiweke hi valawuri va vaaki lava faneleke;
- (b) ya endliwa hi ndlela yo ringana; no
- (c) ku nghenelela swi endliwa hi ku tshunxeka na ku swi tsakela.
- (3) (a) Xiyenge lexi a xi siveli milawu ku tekela enhlokweni -
- (i) vukati lebyi endliweke ehansi ka ndzhavuko wihi kumbe wihi, kumbe sisiteme ya vukhongeri, munhu na milawu ya ndyangu; kumbe
- (ii) sisiteme ya munhu na nawu wa xindyangu ehansi ka ndzhavuko wihi kumbe wihi, kumbe ku landzeleriwa hi vanhu va vukhongeri byo karhi.
- (b) Ku tekeriwa enhlokweni hi ku landza ndzimana ya (a) ku fanele ku fana na xiyenge lexi na ku lulamisela kun'wana ka Vumbiwa.

Ntshunxeko wo nyika mavonelo

16. (1) Munhu un'wana na un'wana u na mfanelo ya ntshunxeko wo nyika mavonelo lowu katsaka -
- (a) ntshunxeko wa mahungu yo kandziyisiwa na switivisa mahungu swin'wana;
- (b) ntshunxeko wo amukela kumbe ku nyika mahungu kumbe miehleketo;
- (c) ntshunxeko wa vutumbuluxi bya swa vutshila; na

- (d) ntshunxeko wa swa dyondzo na ntshunxeko wa ndzavisiso wa swa sayense.
- (2) Mfanelo leyi nga eka xiyengentsongo xa (1) a yi angarheli ku fika eka -
 - (a) mahungu ya vunwa mayelana na nyimpi;
 - (b) ku hlohlotella madzolongu; kumbe
 - (c) ku yimelela eka swa rivengo ro ya hi rixaka, muvala, rimbewu kumbe vukhongereri, na leswi vangaka ku sungula timhaka to twisa ku vava.

Ku hlengeletana, ku kombisa matitwele, ku phiketa na swivilelo

17. Munhu un'wana na un'wana u na mfanelo yo ngenela nhlengeletano, hi ku rhula a nga hlomangi, ku kombisa ku vilela no yisa tiphethixini.

Ntshunxeko wo thlanganisa na van'wana

18. Un'wana na un'wana u na mfanelo wa ntshunxeko eka nhlango.

Timfanelo ta swa tipolitiki

19. (1) Muakatiko un'wana na un'wana u tshunxekile ku tihlawulela swa tipolitiki, leswi katsaka mfanelo -
 - (a) yo vumba vandla ra tipolitiki;
 - (b) yo teka xiave eka migingiriko ya, kumbe ku gangisa swirho swa vandla ra swa tipolitiki; na
 - (c) ku endla vulemukisi hi vandla ra swa tipolitiki kumbe hi xikongomelo xo karhi.
- (2) Muaka-tiko un'wana na un'wana u na mfanelo ya minhlawulo ya nkarhi hinkwawo yo tshunxeka, yo ka yi nga voyameri etlhelo eka huvo ya milawu yihi kumbe yihi leyi vumbiweke hi ku landza Vumbiwa.
- (3) Muaka-tiko un'wana na un'wana lonkulu u na mfanelo -
 - (a) yo vhotu eka minhlawulo ya huvo yihi kumbe yihi leyi vumbiweke hi ku landza Vumbiwa, na ku swi endla exihundleni; na

- (b) ku yimela hofisi ya vaaki na, loko a hlawuriwile, a va na hofisi.

Vuaka-tiko

20. Ku hava muaka-tiko la nga aleriwaka Vuaka-tiko.

Ntshunxeko wo fambafamba na vutshamo

21. (1) Un'wana na un'wana u na mfanelo ya ntshunxeko eka ku fambafamba.
(2) Un'wana na un'wana u na mfanelo yo huma laha Riphabliki.
(3) Muaka-tiko un'wana na un'wana u na mfanelo yo nghena, ku tshamanyana no tshama kun'wana na kun'wana laha Riphabliki.
(4) Muaka-tiko un'wana na un'wana u na mfanelo yo va na phasipoto.

Ntshunxeko wa mabindzu, ntirho na phurofexini

22. Muaka-tiko un'wana na un'wana u na mfanelo yo hlawula bindzu, ntirho kumbe phurofexini hi ku tshunxeka. Ku endla bindzu, ntirho kumbe phurofexini swi nga lawuriwa hi nawu.

Vuxaka bya swa ntirho

23. (1) Un'wana na un'wana u na mfanelo ya timhaka ta swa mitirho.
(2) Mutirhi un'wana na un'wana u na mfanelo -
(a) yo vumba kumbe ku va xirho xa nhlanguano wa vathiri;
(b) ku nghenelela eka migingiriko na minongonoko ya nhlanguano wa vathiri; no;
(c) tereka.
(3) Muthori un'wana na un'wana u na mfanelo -
(a) yo vumba no va xirho xa nhlanguano wa vathori; na
(b) yo nghenelela eka migingiriko na minongonoko ya nhlanguano wa vathori.
(4) Nhlanguano wun'wana na wun'wana wa vathiri na nhlanguano wun'wana na wun'wana wa vathori wu na mfanelo -

- (a) yo lawula mafambiselo ya wona, minongonoko na migingiriko;
 - (b) ku kondletela; no
 - (c) vumba no va xirho xa nhlango.
- (5) Nhlango wun'wana na wun'wana wa vatirhi, na nhlango wa vathori na muthori va na mfanelo yo nghenelela hi ku hlango. Milawu ya tiko yi nga tirhisiwa ku lawula nhlangoletano yo angarhela. Ku fikela laha nawu wu nga pimaka mfanelo eka Kavanyisa loku, ku pimiwa loku ku fanele ku landzelela xiyenge xa 36 (1).
- (6) Milawu ya tiko yi nga lemuka malongoloxelo ya nsirhelelo wa nhlango lawa ya kumekaka eka mintwanano yo angarhela. Ku fikela laha milawu yi nga pimaka mfanelo eka Kavanyisa loku, ku pimiwa ku fanele ku landzelela xiyenge xa 36 (1).

Mbango

24. Un'wana na un'wana u na mfanelo -

- (a) ya mbango lowu nga onhiki rihanyo ra vona kumbe ku hlayiseka; no
- (b) ku hlayisa mbango, ku vuyeriwa eka rixaka ra sweswi na lera ha taka, hi ku tirhisa milawu yo twala na swipimelo swin'wana leswi -
 - (i) sivelaka nthyakiso no onha xivumbeko xa mbango;
 - (ii) hlayisaka ntumbuluko; no
 - (iii) sirhelela nhluvukiso wa swa ntumbuluko lowu tiyiselekaka no tirhisiwa ka swilo swa ntumbuluko hi hala tlhelo ku tlakusiwa vululami bya ikhonomi na nhluvukiso wa vaaki.

Nhundzu

25. (1) Ku hava la nga ta tsoniwa nhundzu handle ko ya hi nawu lowu tirhaka eka mani na mani, naswona a ku na nawu lowu nga pfumelelaka ku tsoniwa nhundzu ku ri hava xivangelo xo twala.

- (2) Nhundzu yi nga tekiwa ntsena hi ku landza nawu lowu tirhaka eka mani na mani -
- (a) hi xikongomelo xa vaaki kumbe hi ku tsakela ka vona; na
 - (b) ku hakeriwa, ntsengo, nkarhi na ndlela ya mahakelelo leswi ku nga twananiwa ha swona hi lava khumbhekaka kumbe swi bohiweke kumbe ku pasisiwa hi khoto.
- (3) Ntsengo lowu hakeriwaka na nkarhi na ndlela yo hakela swi fanele ku twala no ringana, ku kombisa ndzingano wo ka wu nga voyami exikarhi ka ku tsakela ka vaaki na lava khumbhekaka, ku langutisiwile swiyimo hinkwaswo, ku katsa -
- (a) matirhiselo ya sweswi ya nhundzu;
 - (b) matimu yo teka na matirhiselo ya nhundzu;
 - (c) nkoka wa makete wa nhundzu;
 - (d) xiyimo xa vuvukisi bya nhundzu ya mfumo na mpfuneto eku yi kumeni no antswisa mali ya mbuyelo ya nhundzu; na
 - (e) xikongomelo xo teka nhundzu.
- (4) Hi xikongomelo xa xiyenge lexi -
- (a) ku tsakela ka vaaki swi katsa ku tiyimisela ka tiko eka timhaka ta misava, na ku cinca ko tisa ku fikelela ko ringana eka switirhisiwa hinkwaswo swa Afrika-Dzonga; naswona
 - (b) nhundzu a yi pimiwangi ku va misava ntsena.
- (5) Mfumo wu fanele ku teka milawu yo twala na swipimelo swin'wana, eka switirhisiwa leswi nga kona, ku susumeta swiyimo leswi endlaka leswaku vaakatiko va fikelela misava hi ndlela yo ringana.
- (6) Munhu kumbe muganga lowu matirhiselo ya misava ya nga tshamisekangiki hi xivangelo xa milawu ya xihlawuhlawu ya khale ku ya hi rixaka kumbe mitolovelu u na ku vuyeriwa, ku fikela eka leswi nyikiwaka hi Nawu wa Palamende, ku nga va

misava leyi sirheleriweke hi nawu kumbe ku lulamisa hi ku fananisa.

- (7) Munhu kumbe muganga lowu tekeriweke nhundzu endzhaku ka 19 Khotavuxika 1913 hi xivangelo xa milawu ya xihlawuhlawu ku ya hi rixaka kumbe mitolovelo wa vuyeriwa, ku fika eka xiyimo lexi nyikiwaka hi Nawu wa Palamende, ku nga va ku vuyeriwa nhundzu yeleyo kumbe ku yi lulamisa hi ku ringana.
- (8) Ku hava xilaveko xa xiyenge lexi xi nga sivelaka mfumo ku tirhisa milawu kumbe swipimelo swin'wana ku fikelela misava, mati na leswi fanaka, ku endlela ku lulamisa mbuyelo wa xihlawuhlawu xa khale xa rixaka, ntsena loko ku suka kwihi kumbe kwihi eka swilaveko swa xiyenge lexi swi fambelana na swilaveko swa xiyenge xa 36 (1).
- (9) Palamende yi fanele ku tirhisa nawu lowu boxiweke eka xiyengentsongo xa (6).

Tindlu

26. (1) Un'wana na un'wana u na mfanelo wo kuma yindlu leyi faneleke.
- (2) Mfumo wu fanele ku teka milawu leyi faneleke na swipimelo swin'wana, eka switirhisiwa leswi nga kona, ku fikelela ku vona ndzima ya mfanelo lowu.
- (3) Ku hava la nga ta hlongoriwa ekaya ra yena, kumbe ku mbundzumuxeriwa ndyangu, ku nga ri na xileriso xa khoto lexi endliweke endzhaku ko languta swiyimo leswi faneleke. Ku hava milawu leyi nga pfumelelaka leswaku ku va na ku hlongoriwa.

Nhlayiso wa swa Rihanyo, swakudya, mati na nsirhelelo wa vaaki

27. (1) Un'wana na un'wana u na mfanelo yo fikelela -
 - (a) mitirho ya swa Rihanyo, ku katsa nhlayiso wa Rihanyo ra swa mbeleko;
 - (b) swakudya swo ringanela na mati; na

- (c) nhlayiseko wa vaaki, ku katsa, loko va nga koti ku ti hlayisa no hlayisa lava tshembheleke eka vona, na mpfuno wa swa vaaki lowu faneleke.
- (2) Mfumo wu fanele ku teka milawu leyi faneleke na swipimelo swin'wana, eka switirhisiwa leswi nga kona, ku fikelela ku langutela ko ya emahlweni ka timfanelo tin'wana na tin'wana.
- (3) Ku hava la nga ta aleriwa vutshunguri bya xihatla.

Vana

28. (1) N'wana un'wana na un'wana u na mfanelo -
- (a) ya vito na vuaka-tiko ku suka eku velekiweni;
 - (b) ya nhlayiseko wa le ndyangwiani na nhlayiseko wa vatswari, kumbe eka vuhlayisi byin'wana loko a susiwa ekaya;
 - (c) ya swakudya swa kahle, vutumbelo, mitirho ya masungulo ya nhlayiso wa rihanyu na mitirho ya vaaki;
 - (d) yo sirheleriwa eka ku va a nga khomiwi kahle, ku honisa, ku xanisa kumbe xiyimo xa le hansi;
 - (e) yo sirheleriwa eka mitolovelu ya le mitirhweni yo xanisa;
 - (f) yo va a nga laveki kumbe ku pfumeleriwa ku endla ntirho kumbe ku nyika vukorhokeri lebyi nga -
 - (i) fanelangiki eka munhu wa malembe walawo; kumbe
 - (ii) Ku vekaka ntsako na rihanyu ra n'wana enghozini, dyondzo, rihanyu ra le mirini kumbe ra le miehleketsweni kumbe ra ximoya, vunene kumbe nhluvukiso wa vaaki;
 - (g) yo ka va nga pfaleriwi handle ka loko ku ri nchumu wo hetelela, laha ku engetela eka timfanelo leti n'wana a fanelaka ku tiphina hi tona ehansi ka swiyenge swa 12 na 35, n'wana a nga pfaleriwa ntsena swa nkarhi wutsongo, naswona u na mfanelo yo -
 - (i) hambinasiwa na lava pfaleriweke lava nga na ku tlula 18 wa malembe; no

- (ii) khomiwa hi ndlela, no vekiwa eka swiyimo, leswi tekelaka enhlokweni vukhale bya n'wana.
 - (h) ku va na mutirhi wa nawu la nga nyikiwa n'wana hi mfumo, naswona ku ta hakela mfumo, eka timhaka leti khumbhaka n'wana, loko ku ta va na ku tluriwa lo ku twisisekaka ka vululami; no
 - (i) ka a nga tirhisiwi hi ku kongomisa eka madzolonga yo hloma, no sirheleriwa hi minkarhi ya madzolonga yo hloma.
- (2) Ku tsakela ka n'wana i ka nkoka swinene eka mhaka yin'wana na yin'wana leyi khumbhaka n'wana.
- (3) Eka xiyenge lexi 'n'wana' swi vula munhu la nga le hansi ka 18 wa malembe.

Dyondzo

29. (1) Un'wana na un'wana u na mfanelo -
- (a) ya dyondzo ya masungulo, ku katsa dyondzo ya lavakulu; na
 - (b) ku yisa dyondzo emahlweni, laha mfumo, hi ku tirhisa swipimelo swo twala, wu faneleke ku vona leswaku ya kumeka no fikeleleka.
- (2) Un'wana na un'wana u na mfanelo yo amukela dyondzo hi ririmi ra ximfumo kumbe tindzimi leti va ti hlawulelaka tona eka swivandla swa dyondzo ya vaaki laha dyondzo yoleyo yi kotekaka. Ku endlela ku vona leswaku ku na ku fikelela ka, na ku simekiwa ka mfanelo leyi, mfumo wu fanele ku tekela enhlokweni ku cinca ka swa dyondzo, ku katsa mavandla yan'wana ya le xikarhi, ku tekeriwa enhlokweni -
- (a) ndzingano;
 - (b) ku koteka; na
 - (c) xilaveko xo lulamisa mbuyelo wa milawu na mitolovelo ya khale ya xihlawuhlawu xo ya hi rixaka.

- (3) Un'wana na un'wana u na mfanelo yo kuma no hlayisa swivandla swa dyondzo leswi tiyimeleke, leswi a nga ta ti hakelela leswi -
- (a) nga ri ki na xihlawuhlawu ku ya hi rixaka;
 - (b) swi tsarisiweke na mfumo; no
 - (c) hlayisa swiyimo leswi nga ri ki ehansi ka swiyimo leswi fananisiwaka na swivandla swa dyondzo ya vaaki.
- (4) Xiyengentsongo xa (3) a xi siveli mfumo ku va wu pfuneta hi timali eka swivandla swa dyondzo leswi tiyimeleke.

Ririmi na mfuwo

30. Un'wana na un'wana u na mfanelo yo tirhisa ririmi no nghenelela eka vutomi bya mfuwo lebyi a ti hlawulelaka byona, kambe ku hava la nga ta landzelela timfanelo teto hi ndlela yo ka yi nga fanani na swilaveko swa Nawumbisi wa Timfanelo.

Vaaki va swa mfuwo, vukhongeri na ririmi

31. (1) Vanhu lava welaka eka mfuwo, vukhongeri kumbe vaaki va ririmi ro karhi a va aleriwi timfanelo, na swirho swin'wana swa vaaki volavo -
- (a) ku tiphina hi mfuwo wa vona, ku endla vukhongeri bya vona, no tirhisa ririmi ra vona; no
 - (b) vumba, ku va xirho no hlayisa mfuwo, vukhongeri na minhlangano ya tindzimi na minhlangano yin'wana ya vaaki.
- (2) Timfanelo eka xiyengentsongo xa (1) ti nge tirhisiwi hi ndlela yo ka yi nga fani na swilaveko swa Nawumbisi wa Timfanelo.

Ku fikelela mahungu

32. (1) Un'wana na un'wana u na mfanelo yo fikelela -
- (a) mahungu man'wana na man'wana lama khomiweke hi mfumo; na

- (b) Mahungu man'wana na man'wana lama khomiweke hi munhu un'wana naswona lama laveka ku ta teka goza kumbe ku sirhelela timfanelo tin'wana na tin'wana.
- (2) Milawu ya tiko yi fanele ku tirhisiwa ku nyika mpfumelelo eka mfanelo lowu, naswona yi nga nyika swipimelo swo twala ku antswisa mafambiselo na ndzhwalo wa swa timali eka Mfumo.

Swiendlo swa mafambiselo yo lulama

- 33. (1) Un'wana na un'wana u na mfanelo ya goza ra mafambiselo laya nga enawini, yo twala na hi ndlela ya kahle.
- (2) Un'wana na un'wana loyi timfanelo ta yena ti nga tshikileriwa hi goza ra mafambiselo u na mfanelo yo nyikiwa swivangelo leswi tsariweke.
- (3) Milawu ya tiko yi fanele ku tirhisiwa ku nyika mpfumelelo eka Timfanelo leti, naswona yi -
 - (a) nyika ku langutisa hi vuntshwa ka goza ra mafambiselo hi khoto kumbe, laha swi faneleke, huvo leyi tiyimeleke no ka yi nga voyameli etlhelo;
 - (b) ku nyika mfumo ntirho wo tirhisa timfanelo leti nga eka xiyengentsongo xa (1) na (2); no
 - (c) tlakusa mafambiselo ya kahle.

Ku fikelela tikhoto

- 34. Un'wana na un'wana u na mfanelo yo va nkwetlembetano wihi na wihi lowu nga ololoxiwaka hi ku tirhisa nawu lowu bohiweke hi ntengo emahlweni ka khoto kumbe, laha swi faneleke, khoto yin'wana leyi tiyimeleke no ka yi voyameli etlhelo kumbe foramu.

Vanhu lava khomiweke, va khomeletywa ku tenga no hehliwa hi milandzu

- 35. (1) Un'wana na un'wana la khomiwaka hikuva a hehliwa ku va a endle nandzu u na mfanelo yo -

- (a) miyela;
 - (b) byeriwa kahle -
 - (i) hi mfanelo wo miyela; na
 - (ii) mimbuyelo yo ka a nga miyeli;
 - (c) ku ka u nga sindzisiwi ku tiyisisa kumbe ku pfumela loku nga tirhisiwaka tanihi vumbhoni ehenhla ka munhu yoloye;
 - (d) ku tisiwa ekhoto hi xihatla lexi kotekaka, ku nga si hela -
 - (i) 48 wa tiawara endzhaku ko khomiwa; kumbe
 - (ii) makumu ya siku ro sungula ra khoto endzhaku ko hundzeriwa hi nkarhi wa 48 wa tiawara, loko 48 wa tiawara ti hela ehandle ka tiawara ta khoto kumbe hi siku leri ku nga ri ki ra khoto;
 - (e) loko a ya ekhoto ro sungula loko a ha ku khomiwa, ku hehliwa kumbe ku byeriwa xivangelo xo ya mahlweni no pfaleriwile, kumbe ku tshunxiwa; no
 - (f) tshunxiwa eku pfaleriweni loko ku tsakela ka vululami ku pfumela, loko ku ri na swivangelo swo twala.
- (2) Un'wana na un'wana la khomiweke, ku katsa mubohiwa un'wana na un'wana la gweviweke, u na mfanelo -
- (a) yo byeriwa xivangelo xo pfaleriwa;
 - (b) yo hlawula no tihlanganisa na mutirhi wa nawu, no byeriwa hi mfanelo leyi hi ndlela leyi faneleke,
 - (c) yo va na mutirhi wa nawu langa nyikiwa munhu la pfaleriweke hi mfumo naswona ku hakela mfumo, loko timhaka ta vululami ti nga tshamisekangi, no byeriwa hi mfanelo leyi,
 - (d) ku tlhontlha ku va enawini ko va munhu a pfaleriwile emahlweni ka khoto kutani loko ku pfaleriwa swi nga ri enawini, ku tshunxiwa;
 - (e) swiyimo swo pfaleriwa leswi fambelanaka na ku xixima vumunhu, ku katsa ku titoloveta na ku lulamisela, leswi nga ta hakeriwa hi mfumo, vutshamo byo ringanela,

- swakudya, switirhisiwa swo hlaya na vutshunguri bya mirhi, no
- (f) vulavurisana na, no endzeriwa hi -
 - (i) nuna/nsati kumbe munghana;
 - (ii) xaka;
 - (iii) mukhanselara wa vukhongereri la hlawuriweke; na
 - (iv) mutirhi wa swa vutshunguri la hlawuriweke.
- (3) Muehleketeleriwa un'wana na un'wana u na mfanelo ya ntengo lowu nga voyameriki etlhelo, leswi katsaka mfanelo -
- (a) yo tivisiwa hi xihehlo na vuxokoxoko lebyi nga ringanela ku va a tihlamulela;
 - (b) yo va na nkarhi wo ringanela na switirhisiwa swo lulamisela ku tisirhelela eka nandzu;
 - (c) yo tenga eka huvo ya vaaki a nga si ya ekhoto;
 - (d) yo va nandzu wu sungula ku tengiwa no hela ku nga ri na ku hlwela;
 - (e) yo va kona loko a tengisiwa;
 - (f) yo hlawula no yimeriwa hi mutirhi wa nawu no tivisiwa hi timfanelo ta yena;
 - (g) yo va na mutirhi wa nawu la nga ta nyikiwa hi Mfumo ku pfuna muhehliwa naswona wu ta hakela, loko timhaka ta vululami ti nga tshamisekangi, no byeriwa hi mfanelo yoleyo;
 - (h) yo tekiwa a nga ri na nandzu, ku miyela no ka a nga nyiki vumbhoni hi nkarhi wa ntengo;
 - (i) yo nyika swivangelo no tlhonthla vumbhoni;
 - (j) yo ka a nga sindzisiwi ku nyika vumbhoni lebyi nga ta n'wi ngenisa enghozini;
 - (k) yo tengisiwa hi ririmi leri muhehliwa a ri twisisaka, loko swi nga koteki ku fanele ku kumeka ntoloki;
 - (l) yo va a nga gweviwi eka xiendlo lexi a ku nga ri nandzu ehansi ka nawu wa tiko kumbe wa matiko hinkwawo hi nkarhi lowu swi endliweke ha wona;

- (m) yo ka a nga tengisiwi mayelana na nandzu lowu a nga tshama a khomeriwa wona;
 - (n) yo vuyeriwa eka nxupulo lowu bohiweke loko ku xupula koloko ku cinciwile exikarhi ka nkarhi lowu nandzu wu endliweke ha wona na nkarhi wo nyika xigwevo; no
 - (o) endla xivilelo, kumbe ku langutisiwa hi vuntshwa hi khoto ya le henhla.
- (4) Loko xiyenge lexi xi lava leswaku munhu a nyikiwa mahungu, mahungu wolowo ya fanele ku nyikiwa hi ririmi leri munhu yoloye a ri twisisaka.
- (5) Vumbhoni lebyi kumiweke hi ndlela yo onha mfanelo yihi kumbe yihi ya munhu eka Nawumbisi wa Timfanelo byi fanele ku ka byi nga katsiwi loko ku pfumela vumbhoni byolebyo swi ta endla leswaku nandzu wu nga fambi kahle kumbe swi onha mafambiselo ya vululami.

Swipimelo swa timfanelo

36. (1) Timfanelo leti kumekaka eka Nawumbisi wa Timfanelo ti nga ha vakeriwa swipimelo ntsena hi ku landza nawu wa matirhiselo yo angarihela ku fikela laha xipimelo xelexo xi twalaka no va xi lulamile exikarhi ka vanhu lava tirhelaka swilo erivaleni no va na xidemokrasi, lava xiximaka vumunhu, ku ringanana, na ntshunxeko no tekela enhlokweni timhaka hinkwato leti yelanaka na swona ku katsa na –
- (a) muxaka wa mfanelo;
 - (b) nkoka wa xikongomelo xa xipimelo xelexo;
 - (c) muxaka na vukulu bya xipimelo xelexo;
 - (d) vuxaka exikarhi ka xipimelo na xikongomelo xa xona; na
 - (e) maendlelo man'wana lama nga ri ki na swipimelo ngopfu yo fikelela xikongomelo xelexo.
- (2) Handle ka laha swi nyikiweke eka xiyengentsongo xa (1) kumbe eka kululamisela kwihi na kwihi ka Vumbiwa leri, ku hava nawu lowu wu faneleke ku veka swipimelo eka mfanelo yihi na yihi leyi nga ndzeni ka Nawumbisi wa Timfanelo.

Swiyimo swa xihatla

37. (1) Xiyimo xa xihatla xi nga vikiwa ntsena hi ku landza Nawu wa Palamende na ntsena loko -
- (a) vutomi bya rixaka byi xungetiwa hi nyimpi, ku ngheneriwa hi valala, ku pfukeriwa hi mfumo wa vanhu, mikitsikitsi, khombo ra ntumbuluko, kumbe khombo rin'wana ehenhla ka vanhu va tiko; na
 - (b) leswaku xitiviso xa boha ku vuyisa ku rhula na ntshamiseko.
- (2) Xitiviso xa mfumo xa xihatla, na milawu yihi kumbe yihi leyi bohiwaka kumbe xiendlo xin'wana lexi tekiweke hi ku landza xileriso xexo, xi nga tirha ntsena -
- (a) hi ku langutela swa le mahlweni; na
 - (b) ku nga hundzisi 21 wa masiku ku sukela hi siku ra xitiviso, handle ka loko Palamende ya Tiko yi boha ku engetela nkarhi wa xitiviso xexo. Palamende yi nga ha boha ku engetela nkarhi wa xitiviso xa xiyimo xa xihatla ku fikela nkarhi lowu nga tluriki tin'hweti tinharhu hi nkarhi wun'we. Ku engeteriwa ko sungula ka xitiviso xa xiyimo xa khombo ku fanele ku va hi xiboho lexi seketeriweke hi vhoti ya swirho swa Palamende. Ku engeteriwa kwihi na kwihi loku landzelaka ku fanele ku va hi xiboho lexi tekiweke hi nseketelo wa vhoti ya kwalomu ka 60 wa tiphesente ta swirho swa Palamende. Ntwanano hi ku landza ndzimana leyi wu nga amukeriwa ntsena endzhaku ka njhekanjhekisano wa mani na mani ePalamende.
- (3) Khoto yihi na yihi leyi nga na vuswikoti yi nga teka xiboho hi ntiyiso wa -
- (a) xitiviso xa xiyimo xa xihatla;
 - (b) ku engeteriwa kwihi na kwihi ka nkarhi wa xitiviso xa xiyimo xa xihatla; kumbe

- (c) milawu yihi na yihi leyi vekiveke, kumbe xiendlo xin'wana lexi endliweke, hi mbuyelo wa xitiviso xa xiyimo xa xihatla.
- (4) Milawu yihi na yihi leyi vekiveke hi xivangelo xo va ku vikiwile xiyimo xa xihatla yi nga ha hambuka eka Nawumbisi wa Timfanelo ntsena ku fikela laha –
 - (a) ku hambuka koloko ku lavekaka ntsena hikwalaho ka xihatla xelexo naswona;
 - (b) milawu leyi –
 - (i) yi fambelanaka na swiboho swa Riphabliki ku ya hi nawu wa matiko ya misava leri tirhaka eka swiyimo swa xihatla;
 - (ii) yi landzelelaka xiyengentsongo xa (5); na
 - (iii) yi kandziyisiwa eka Gazette ya Mfumo hi xihatla loko ya ha ku pasisiwa.
- (5) Ku hava Nawu wa Palamende lowu nyikaka matimba leswaku ku vikiwa xiyimo xa xihatla, naswona ku hava milawu leyi endliweke kumbe goza rin'wana leri tekiweke hi xivangelo xa xitiviso, wu nga pfumelela kumbe ku nyika mpfumelelo -
 - (a) wo rivaleriwa ka mfumo, kumbe munhu wihi na wihi, hi ku landzelela xiendlo xo ka xi nga ri enawini;
 - (b) ku hambuka kwihi na kwihi eka xiyenge lexi; kumbe
 - (c) ku langutela ehansi kwihi na kwihi eka xiyenge lexi bohiweke eka kholomo ya 1 ya Tafula ra Timfanelo to ka ti nga Languteri Ehansi, ku fikela eka xiyimo lexi kombisiweke eka kholomo ya 3 ya Tafula.

Nxaxamelo wa Timfanelo to ka ti nga Languteri Ehansi

1 Nomboro ya xiyenge	2 Nhlokomhaka ya xiyenge	3 ku fikela laha mfanelo yi sirheleriweke
9	Ndzingano	Hi ku languta xihlawuhlawu ku ya hi rixaka, muhlovo kumbe laha u humaka kona, rimbewu, vukhongeri kumbe ririmi.
10	ndzhuti wa vumunhu	Hinkwaswo
11	Vutomi	Hinkwaswo
12	Ntshunxeko na nhlayiseko wa munhu	Hi ku langutisa xiyengentsongo xa 1 (d) na (e) na 2 (c)
13	Vuhlonga, timhaka ta vuhlonga na ku tirha hi ku sindzisiwa	Hi ku langutisa vuhlonga na timhaka ta vuhlonga
28	Vana	Hi ku langutisa: <ul style="list-style-type: none"> - xiyengentsongo xa 1 (d) na (e); - timfanelo ta tindzimanantsongo ta (i) na (ii) ta xiyengentsongo xa (1)(g); na - xiyengentsongo xa (1) (i) hi ku langutisa vana lavanga na 15 wa malembe kumbe ehansi.

1 Nomboro ya xiyenge	2 Nhlokomhaka ya xiyenge	3 ku fikela laha mfanelo yi sirheleriweke
35	Vanhu lava khomiweke, ku pfaleriwa no hehliwa	<p>Hi ku langutisa:</p> <ul style="list-style-type: none"> - xiyengentsongo xa (1) (a), (b) na (c) na (2) (d); - timfanelo eka tindzimana ta (a) ku fika eka (o) ta xiyengentsongo xa (3), ku nga katsiwi ndzimana ya (4); na - xiyengentsongo xa (5) mayelana no ka ku nga katsiwi vumbhoni loko ku amukeriwa vumbhoni swi nga ta endla leswaku nandzu wu nga fambi kahle.

- (6) Loko munhu wihi na wihi a pfaleriwa handle ko tengisiwa hikokwalaho ko hungutiwa ka timfanelo endzhaku ka ku vikiwa ka xiyimo xa xihatla, swipimelo leswi swi landzelaka swi fanele ku landzeleriwa -
- (a) Ku fanele ku tihlanganisiwa na munhu lonkulu loyi a nga xirho xa ndyangu kumbe nakulobye wa mubohiwa hi xihatla, na ku va tivisa leswaku munhu yaloye u pfaleriwile.
 - (b) Xitiviso xi fanele ku hangalasiwa eka Gazete ya Mfumo ya tiko ku nga si hela masiku ya ntlhanu munhu yoloye a pfaleriwile, xi fanele ku vula vito ra mubohiwa na ndhawu laha a pfaleriweke kona no vula magoza ya xiyimo xa xihatla lama munhu yoloye a pfaleriweke ha wona.
 - (c) Mubohiwa u fanele ku pfumeleriwa ku langha, no va a endzeriwa hi mutirhi wa swa rihanyu nkarhi wihi na wihi lowu amukelekaka,;

- (d) Mubohiwa u fanele ku pfumeleriwa ku langha, no va a endzeriwa hi muyimeri wa nawu nkarhi wihi na wihi;
 - (e) Khoto yi fanele yi kambisisa nakambe ku pfaleriwa koloko hi xihatla lexi kotekaka, kambe ku nga si hundza masiku ya 10 endzhaku ka loko munhu yoloye a pfaleriwile, naswona khoto yi fanele ku ntshunxa mubohiwa handle ko tengisiwa handle ka loko ku pfaleriwa koloko ku laveka ku endlela ku vuyisa xiyimo xa ku rhula na nawu.
 - (f) Mubohiwa la nga ntshunxiwiki hi ku landza mpfuxeto wa ndzimana ya (e), kumbe la nga ntshunxiwiki hi ku landza ku pfuxetiwa ehansi ka ndzimana leyi, a nga endla xikombelo ekhoto xa ku pfuxetiwa ku ya emahlweni ka ku bohiwa nkarhi wun'wana na wun'wana endzhaku ka loko masiku ya 10 ya hundzile hi mpfuka ka mbalango lowu hundzeke, naswona, khoto yi fanele ku ntshunxa mubohiwa yoleyo handle ka loko swa ha laveka ku yisa emahlweni ku pfaleriwa koloko ku endlela ku vuyisa nawu na ku rhula.
 - (g) Mubohiwa u fanele ku pfumeleriwa ku va ekhoto yihi na yihi leyi kambisisaka ku pfaleriwa ka yena, ku yimeriwa hi mutirhi wa swa nawu eku tengisiweni koloko, na ku endla vuyimeri eka ku phikizana no yisiwa emahlweni ka ku pfaleriwa ka yena.
 - (h) Mfumo wu fanele ku nyika khoto swivangelo swo tsariwa ku hlamusela ku lulama ka ku yisiwa emahlweni ko pfaleriwa ka munhu yoloye, naswona wu fanele ku nyika mubohiwa yoleyo khopi ya swivangelo sweswo hi masiku lama nga riki hansi ka mambirhi khoto yi nga si kambisisa ku pfaleriwa ka yena.
- (7) Loko khoto yi ntshunxa mubohiwa, munhu yoloye a nga ha pfaleriwi nakambe hi swivangelo swo fana na sweswo handle ka loko mfumo wu rhangwa wu kombisa khoto xivangelo xo twisiseka xo va munhu yoloye a pfaleriwa nakambe.

- (8) Swiyengentsongo swa (6) na (7) a swi tirhi eka vanhu lava nga riki vaaka-tiko va Afrika-Dzonga naswona lava va pfaleriweke hikokwalaho ka nyimpi ya matlhari ya matiko ya misava. Ematshan'wini ya swona, mfumo wu fanele ku landza swipimelo leswi bohaka Riphabliki ku ya hi nawu wa matiko ya misava wo komba vumunhu hi tlhelo ra ku pfaleriwa ka vanhu valavo.

Ku sindzisa timfanelo

38. Un'wana na un'wana eka xiyenge lexi u na mfanelo yo tihlanganisa na khoto leyi faneleke, a koxa leswaku mfanelo leyi hlamuseriweke eka Nawumbisi wa Timfanelo wu kavanyetiwile kumbe ku xungetiwa, kutani khoto yi nga ha nyika ku pfuneka loku faneleke, ku katsa na ku hlamusela timfanelo. Vanhu lava nga tihlanganisaka na khoto i –
- (a) mani na mani la yimelaka ku pfuneka ka yena n'wini;
 - (b) mani na mani la yimelaka un'wana la nga swi kotiki ku tiyimela hi yexe;
 - (c) munhu wihi na wihi la swi endlaka tanihi xirho xa, kumbe hi ku yimela ntlawa kumbe ntlawa wa vanhu;
 - (d) munhu wihi na wihi la yimelaka ku navela ka vanhu; na
 - (e) nhlangano lowu yimelaka ku navela ka swirho swa wona.

Nhlamuselo ya Nawumbisi wa Timfanelo

39. (1) Loko yi hlamusela Nawumbisi wa Timfanelo, khoto, huvo yo hlawuleka kumbe foramu –
- (a) yi fanele ku yisa emahlweni mikhuva leyi endlaka vanhu lava nga erivaleni va xidemokrasi lexi simekiweke eka ku xixima vumunhu, ndzingano na ntshunxeko;
 - (b) yi fanele ku tekela enhlokweni nawu wa matiko ya misava; naswona
 - (c) yi nga ha tekela enhlokweni nawu wa matiko mambe.

- (2) Loko ku hlamuseriwa milawu yihi na yihi, na le ku endliweni ka nawu wa ntolovelo kumbe nawu wa xintu, khoto yin'wana na yin'wana, huvo yo hlawuleka kumbe foramu yi fanele ku yisa emahlweni moya na swikongomelo swa Nawumbisi wa Timfanelo.
- (3) Nawumbisi wa Timfanelo a wu arisi ku va kona ka timfanelo tihi na tihi tin'wana kumbe ntshuxeko lowu amukeriweke kumbe wu nyikiweke hi nawu wa ntolovelo, nawu wa xintu kumbe milawu leyi vekiweke, ku fikela laha yi yelanaka kona na Nawumbisi lowu.

MAVANDLA LAWU KU NGA TIHLANGANISIWAKA NA WONA MAYELANA NA TIMFANELO TA WENA TA XIMUNHU

1. Hofisi ya Musirheleri wa Vanhu

Hofisi ya Musirheleri wa Vanhu yi na xikongomelo xo hetisisa vurhumiwa bya yona bya Vumbiwa byo tiyisa xidemokirasi xa vumbiwa hi ku endla vulavisisi bya swihehlo swa matikhomelo yo ka ya nga ri kahle ya swirho swa Mfumo, ku vevukisa ku ntshuxiwa ka mikwetlembetano, ku vika na ku bumabumela magoza yo lulamisa na ku yisa emahlweni swilemukiso mayelana na ntirho na vutihlamuleri bya Musirheleri wa Vanhu.

Vuxokoxoko byo tihlanganisa

Adirese ya ndhawu:	175 Lunnon Street Hillcrest Office Park Pretoria 0083
Adirese ya Poso:	Private Bag X677 Pretora 0001
N omboro ya riqingho:	012 366 7000
Nomboro ya mahala:	0800 11 20 40
Nomboro ya fekisi:	012 362 3473 / 086 575 3292
Adirese ya imeyili:	customerservice@pprotect.org registration2@pprotect.org.za
Webusayiti:	www.pprotect.org

2. Khomixini ya Timfanelo ta Ximunhu ya Afrika-Dzonga

Khomixini ya Timfanelo ta Ximunhu ya Afrika-Dzonga i vandla ra rixaka leri tumbuluxiweke ku hlayisa xidemokirasi xa vumbiwa hi ku tlakusa timfanelo ta ximunhu hi ku lulamisa ku tluriwa ka timfanelo ta ximunhu na ku lava ku lulamisa ku tluriwa koloko na ku langutela na ku kambela ku landzeleriwa ka timfanelo ta ximunhu, ku tlakusa xilemukiso xa timhaka ta timfanelo ta ximunhu na dyondzo na vuleteri bya timfanelo ta ximunhu.

Vuxokoxoko byo tihlanganisa

Adirese ya ndhawu:	Braampark Forum 3, 33 Hoofd Street Braamfontn Johannesburg
Adirese ya poso:	Private Bag X2700 Houghtn Johannesburg 2041
Nomboro ya riqingho:	011 877 3600
Nomboro ya fekisi:	011 403 6621
Adirese ya imeyili:	info@sahrc.org.za complaints@sahrc.org.za
Webusayiti:	www.sahrc.org.za

3. Khomixini ya Ntlakuso na Nsirhelelo wa Timfanelo ta Vaaki va swa Mfuwo, Vukhongereri na Ririrmi

Khomixini ya Ntlakuso wa Timfanelo ta Vaaki va swa Mfuwo, Vukhongereri na Ririmi (leyi laha yi vuriwaka Khomixini ya CRL) yi na xikongomelo xo tlakusa na ku hluvukisa ku rhula, vuxaka, vumunhu, ku tiyiselana na nhlango wa rixaka exikarhi ka vaaki va swa mfuwo, vukhongereri na ririrmi.

Vuxokoxoko byo tihlanganisa

Adirese ya ndhawu:	Braampark Forum 4, 33 Hoofd Street Braamfonten Johannesburg
Adirese ya poso:	Private Bag X 90 000 Houghton 2041
Nomboro ya rinqingho:	011 537 7631
Nomboro ya fekisi:	011 880 3495 / 086 660 8986
Adirese ya imeyili:	chairperson@crlcommission.org.za ceo@crlcommission.org.za info@crlcommission.org.za complaints@crlcommission.org.za
Webusayiti:	www.crlcommission.org.za

4. Khomixini ya Ndzingano wa Rimbewu

Khomixini ya Ndzingano wa Rimbewu (CGE) yi tumbuluxeriwe ku tlakusa na ku hlonipha ndzingano wa rimbewu na ku tiyisisa ku fikeleriwa ka ndzingano wa rimbewu eka swiyenge hinkwaswo swa vaaki. Hi ndlela yoleyo CGE yi tikarhatela ku tumbuluxa rixaka leri ntshunxekeke eka xihlawuhlawu xo ya hi rimbewu na mixaka hinkwayo ya ntshikelelo, leri vanhu va nga ta va na nkarhi na ndlela yo fikelela vuswikoti bya vona hi ku hetiseka, swi nga ri na mhaka leswaku i va rixaka rihi, ntlawa, rimbewu, vukhongeri, ntsakelo eka swa rimbewu, vulema kumbe ndhawu leyi va tshamaka eka yona.

Vuxokoxoko byo tihlanganisa

Adirese ya ndhawu:	Constitution Hill Women's Jail East Wing 2 Kotze Street Braamfonten Johannesburg
Adirese ya poso:	P.O Box 32175 Braamfontein 2017
Nomboro ya riqingho:	011 403 7182
Nomboro ya fekisi:	011 403 7188
Adirese ya imeyili:	cgeinfo@cge.org.za
Webusayiti:	www.cge.org.za

5. Hofisi ya Khomixini ya Vutirhelamfumo

Hofisi ya Khomixini ya Vutirhelamfumo yi kuma matimba yo tirha eka swiyenge swa 195 na 196 swa Vumbiwa. PSC yi rhumiwile na ku nyikiwa matimba yo, ku katsa na swin'wana, lavisisa, ku langutela, na ku pima matshamelo na vulawuri bya Vutirhelamfumo.

Matimba lawa yo tirha ya tlhela ya vula ku pimiwa ka swifikeleriwa, kumbe ku pfumaleka ka minongonoko ya Mfumo. PSC yi tlhela yi boheka ku tlakusa matshalatshala lawa ya nga ta tiyisisa ku tirha kahle, na ku tirheka ka matirhelo eka Vutirhelamfumo na ku tlakusa mikoka na misinya ya vulawuri bya mfumo tanihilaha swi vekiweke hakona eka Vumbiwa, eka Vutirhelamfumo hinkwabyo hi ku angarhela.

Vuxokoxoko byo tihlanganisa

Adirese ya ndhawu:	Commission House Cnr Hamilton & Ziervogel Streets Pretoria
Adirese ya poso:	Private Bag X121 Pretoria 0083
Nomboro ya riqingho:	012 352 1000
Nomboro ya fekisi:	012 325 8382
Adirese ya imeyili:	info@opsc.gov.za
Webusayiti:	www.psc.gov.za

6. Ndzawulo ya Vululami na Nhluvukiso wa Vumbiwa

Ndzawulo ya Vululami na Nhluvukiso wa Vumbiwa yi na Rhavi: Nhluvukiso wa Vumbiwa. Xikongomelo xa Rhavi i ku tlakusa, ku cinca na ku hluvukisa Vumbiwa, timfanelo ta ximunhu na xidemokirasi xo nghenelela hi ku yimela mfumo.

Vuxokoxoko byo tihlanganisa

Adirese ya ndhawu:	329 Pretorius Street (c/o Pretorius & Sisulu Streets) First Floor, Momentum Building Pretoria
Adirese ya poso:	Private Bag X81 Pretoria 0001
Nomboro ya riqingho:	012 315 1111
Adirese ya imeyili:	constitutionalrights@justice.gov.za
Webusayiti:	www.justice.gov.za

7. Mpfuneto wa swa Nawu wa Afrika-Dzonga

Mpfuneto wa swa Nawu wa Afrika-Dzonga i huvo ya nawu leyi tiyimeleke leyi tumbuluxiweke hi xikongomelo xo nyika mpfuneto wa nawu kumbe ku endla leswaku mpfuneto wa nawu wu va kona eka vanhu lava nga evuswetini hi ku tirhisa timali ta yona. Yi tlhela yi nyika vuyimeri bya nawu ku ri karhi ku hakela Mfumo, tanihilaha swi vekiweke hakona eka Vumbiwa na nawu lowu faneleke lowu nyikaka vundzeni eka mfanelo ya vuyimeri bya nawu ku ri karhi ku hakela mfumo.

Vuxokoxoko byo tihlanganisa

Ku kuma hofisi ya xifundza ya Mfuneto wa swa Nawu wa Afrika-Dzonga ya le kusuhi na wena, senthara ya vululami kumbe hofisi ya sathelayiti, tihlanganisi na Mpfuneto wa swa Nawu wa Afrika-Dzonga hi ndlela leyi:

Adirese ya ndhawu:	29 De Beer Street Braamfontein Johannesburg 2017
Adirese ya poso:	Private Bag X76 Braamfontein 2017
Riqingho:	011 877 2000
Nomboro mahala:	0800 110 110
Nomboro ya fekisi:	011 877 2222
Adirese ya imeyili:	Communications2@legal-aid.co.za
Webusayiti:	www.legal-aid.co.za

Department of Justice and Constitutional Development
Tel: 012 315 1111
Private Bag X81, Pretoria, 0001
constitutionalrights@justice.gov.za
www.justice.gov.za